

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

УДК 342.565.2

В. Крижановський,

суддя Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ У МЕХАНІЗМІ СУДОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

Конституція України закріпила фундаментальну конституційну засаду, дія якої відповідно спрямовує всю сукупність громадсько-політичних відносин — «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» (ст. 3).

Захист прав і свобод є найважливішим обов'язком держави перед людиною, справедливо підкреслював заступник голови Конституційного Суду України в 1999–2002 рр. П. Євграфов [1].

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини, підкреслював президент Національної академії правових наук України В. Я. Тацій, — головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави [2].

Судовий захист є найвищою формою захисту і гарантії прав людини. Це підтверджується не лише свідомістю громадян демократичного суспільства, а й конструкцією державного механізму, у тому числі судової системи і рівнем суддівського корпусу. Ці аспекти мають важливе значення, бо судові рішення є безперечним, оскільки вважається, що найвища оцінка належить тільки одній з трьох гілок влади — судовій.

Судова влада в Україні виступає як основна юридична гарантія захисту прав і свобод людини і громадянина. Саме тому одним із найважливіших кроків на шляху здійснюваної в Україні судово-правової реформи та розбудови демократичної системи судової влади стала реалізація основоположних правових гарантій здійснення правосуддя із забезпеченням гарантованих Конституцією прав і свобод людини і громадянина.

«Конституцією України закріплені права і свободи людини та громадянина, встановлені гарантії їх реалізації та захисту. Саме Конституційний Суд України ... успішно виконує своє призначення — гарантує верховенство Основного Закону держави на всій території України, — підкреслив Президент України В. Янукович. — Водночас судовий захист прав і свобод людини потребує подальшого вдосконалення. Для нашої країни актуальною є проблема розширення можливостей фізичних та юридичних осіб захистити свої права шляхом безпосереднього звернення до органу конституційної юрисдикції» [3].

Роль конституційної юстиції у системі судового захисту прав і свобод людини, громадянина в Україні була предметом дослідження ряду вчених-правознавців і практичних працівників — А. С. Головіна, В. Кампо, С. В. Ківалова, А. Р. Крусян, В. Я. Тація, П. Ткачука, С. Шевчука та ін. [4].

Метою даної статті є визначення місця, ролі та значення Конституційного Суду України в механізмі судового захисту прав людини і громадянина в сучасних умовах державотворення.

Конституційний Суд України займає особливе місце в загальнодержавному механізмі захисту прав людини і громадянина в Україні. Діяльність Конституційного Суду України, як вірно зазначає С. В. Ківалов, є істотною складовою загальнодержавного механізму захисту прав та свобод людини і громадянина [5].

Одним із перших досліджень зазначеної проблематики після прийняття Конституції України 1996 р. стала монографія вчених-державознавців Ю. М. Тодики і О. В. Марцеляка «Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян» [6].

Заслуговує на увагу аналіз діяльності Конституційного Суду України по захисту конституційних прав і свобод за зверненням фізичних та юридичних осіб, який зробив В. Тихий [7].

Цікавий аналіз забезпечення гарантованих конституційних прав осіб, які притягаються до юридичної відповідальності за вчинення правопорушень, а також потерпілих та свідків за цими правопорушеннями під час проведення дізнання та досудового слідства та судового розгляду справи зробив Голова Конституційного Суду України А. С. Головін у книзі «Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях Конституційного Суду України» [8]. Шляхом паралельного дослідження актів міжнародного права, вітчизняного законодавства та правових позицій Конституційного Суду України автор акцентує увагу на вивченні диспропорційності прав учасників кримінального, цивільного процесу, яка виникла після зміни суспільного устрою в нашій державі.

Слід погодитися з думкою С. В. Ківалова, що є об'єктивні підстави стверджувати, що Конституційний Суд України здійснює функцію захисту прав та

свобод людини і громадянина, незважаючи на те, що чинним законодавством такої функції прямо не передбачено. Позиція про фактичну наявність цієї функції, більш того, визнання її провідної ролі в діяльності органу конституційної юрисдикції або виокремлення захисту прав та свобод людини і громадянина як «наскрізної функції» при здійсненні всіх повноважень Конституційного Суду України є поширеною серед вчених і практиків, більш того, вона набуває статусу аксіоми, що випливає з положень ст. 2 Закону України «Про Конституційний Суд України», що визначає завдання Конституційного Суду України гарантувати верховенство Конституції України, яка, у свою чергу, містить норми про права та свободи людини і громадянина, а також ст. 17, що закріплює присягу судді Конституційного Суду України, а саме: «захистити ... конституційні права і свободи людини і громадянина» [9].

Функція захисту прав і свобод людини і громадянина органом конституційної юстиції безпосередньо проявляється у розгляді звернень громадян.

З конституційним зверненням до Конституційного Суду мають право звертатися фізичні та юридичні особи щодо офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи (ст. 42 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Як показує практика, протягом 2011–2012 рр. кількість звернень громадян до Конституційного Суду України значно збільшилась. Так, наприклад, станом на початок вересня 2011 р. Конституційним Судом України отримано та опрацьовано 288 конституційних звернень, серед яких громадян — 224, в той час як конституційних подань надійшло у 10 разів менше (22 конституційних подання). Крім того, на розгляді в Конституційному Суді України на цей час знаходиться 28 конституційних звернень, серед яких 20 конституційних звернень громадян [10].

Розглядаючи конституційні звернення, Конституційний Суд України забез-

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

пече дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина, про що свідчить практика прийнятих ним рішень.

На відміну від судів загальної юрисдикції Конституційний Суд не уповноважений розглядати індивідуальні скарги, подання громадян про відвід складу Суду з метою забезпечення неупередженості суддів, конституційне провадження не може бути ініційовано судом, а його рішення мають негативний характер — анулювання, а не розпорядження. Це, безсумнівно, обмежує можливість участі суду в механізмі захисту прав громадян і є підставою для відповідних законодавчих новел. Однак, крім розгляду на предмет конституційності законів і деяких інших нормативно-правових актів, надання висновків по законопроектах про внесення змін у Конституцію, що стосуються прав і свобод людини і громадянина (ст. ст. 157, 158 Конституції), Законом надане право суду, з викремленням особливостей провадження по справах про відповідність діючих правових актів конституційним принципам і нормам у відношенні прав людини, приймати рішення про конституційність актів, якими суперечливо регулюється порядок реалізації конституційних прав людини (що веде до обмеження можливостей використання цих прав), конституційність актів про призначення виборів, референдумів (ці провадження звернені до захисту конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами).

Крім того, на роль Конституційного Суду в механізмі захисту прав людини впливає його загальний потенціал: швидко й ефективно реагувати на системні зміни в механізмі захисту прав людини, сприяти системності механізму, впливати на всі його елементи (нормативні, процесуальні, інституціональні); приймати рішення, які не можуть бути оскаржені; використовувати преюдиціальність власних рішень чи відомий прецедентній системі принцип тлумачення, що змінюється; офіційно тлумачити Конституцію і закони як виняткове повноваження суду. При цьому, тлума-

чачи закони, особливо у випадках порушення прав людини законодавством чи практикою його застосування, Конституційний Суд враховує зміст Конвенції і прецедентне європейське право. Сумніви, висловлені в літературі, із приводу подібних повноважень суду непереконливі.

Гарантією забезпечення прав і свобод людини є закріплення на конституційному рівні загальних засідок взаємовідносин людини і держави, відповідно до яких держава підпорядкована народові, якому як суверену і єдиному джерелу влади належить виключне право визначати і змінювати конституційний лад, а отже, риси держави, форми державного правління, зміст і обсяг конституційних прав і свобод, засоби правового захисту тощо.

Основною метою і завданням Конституційного Суду України є забезпечення в межах повноважень та в спосіб, що передбачені Конституцією України та Законом України «Про Конституційний Суд України», захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Конституційний Суд захищає права і свободи людини і громадянина від можливих форм їх нормативного порушення. Вирішуючи питання про конституційність законів, інших правових актів або їх окремих положень, здійснюючи офіційне тлумачення Конституції та законів України, Конституційний Суд зосереджує увагу насамперед на тих аспектах, які прямо чи опосередковано пов'язані із забезпеченням прав і свобод людини і громадянина або можуть обмежити такі права і свободи. Цього принципу суд додержується під час розгляду кожної справи.

С. В. Ківалов, виходячи з основних завдань, повноважень та існуючої практики Конституційного Суду України, виділяє три напрями реалізації ним функції захисту прав і свобод людини і громадянина:

— шляхом здійснення перевірки законопроектів про внесення змін до Конституції України (ст. 159 Конституції України) на предмет того, чи передбачають ці зміни скасування чи обмежен-

ня прав і свобод людини і громадянина (ст. 157 Конституції України);

— шляхом перевірки конституційності законів та інших нормативно-правових актів (п. 1 ст. 13, ст. 82 Закону України «Про Конституційний Суд України»);

— шляхом офіційного тлумачення Конституції та законів України (п. 1 ст. 13, ст. ст. 42, 94 Закону України «Про Конституційний Суд України») [11].

Конституційний Суд є гарантом прав і свобод людини, дуже впливає на зміну й удосконалювання національного законодавства, на приведення його у відповідність із закріпленими на міжнародному рівні стандартами по правах людини.

Конституційному Суду України належить особлива роль щодо захисту прав і свобод людини і громадянина при вирішенні питань щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам її ст. ст. 157 і 158. Згідно зі ст. 157 Основного Закону Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають, зокрема, скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина.

Упродовж своєї діяльності Конституційний Суд України розглянув вісім справ цієї категорії. Подані законопроекти перевірялися судом на їх відповідність конституційним вимогам. Визнано такими, що відповідають зазначеним вимогам, законопроекти щодо зміни положень дев'яти статей Конституції. Зміни до Конституції поки що не вносилися. Значна кількість інших справ, розглянутих Конституційним Судом України, прямо або опосередковано стосувалася додержання основних прав і свобод людини і громадянина, захисту особистих, економічних і соціальних прав. Узагальнено можна сказати, що своїми рішеннями суд захистив такі конституційні права і свободи, як право на життя, доля в управлінні державними справами; право голосу на виборах і референдумах [12] (нині такі справи розглядаються адміністративними судами України), право приватної власності; воля від втручання

в особисте життя; право на волю підприємницької діяльності та волю утворення професійних спілок; право на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи, а також актів, що стосуються забезпечення обороноздатності держави, її безпеки і зовнішньополітичної діяльності, збереження державної, військової і службової таємниці; право на вільний вибір захисника своїх прав та інші.

Знаковими, на нашу думку, були рішення суду від 29 грудня 1999 р., якими визнані неконституційними положення чинного на той час Кримінального кодексу України, що передбачали смертну кару як вид покарання [13], і в такий спосіб зроблено важливий крок в утвердженні гуманізму в нашій державі. Актуальними і досить резонансними були рішення від 14 грудня 1999 р. щодо застосування української мови [14], від 27 березня 2000 р. — у справі про всеукраїнський референдум за народною ініціативою [15], від 25 листопада 1998 р. щодо платних послуг, які надаються в державних закладах охорони здоров'я та вищих медичних закладах освіти [16].

Особливість ролі органу конституційної юстиції України у сфері захисту прав і свобод людини проявляється в тому, що Конституційний Суд України не розглядає індивідуальні скарги громадян, це не належить до його повноважень (ст. 13 Закону України від 16 жовтня 1996 р. «Про Конституційний Суд України»), не має права ініціювати конституційне провадження, зокрема, і з приводу захисту прав людини (ст. ст. 40, 42, 43 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Актуальною є проблема запровадження інституту конституційної скарги. На думку Н. Карпачової, закріплення права кожного на конституційну скаргу є пріоритетним питанням дотримання прав і свобод людини і громадянина: «Доступ до конституційного правосуддя має стати надійною гарантією не лише дотримання державою конституційних прав і свобод кожної людини, а й правом демократичності державної політики, спрямованої на утвердження пріо-

ритету принципу верховенства права та поваги до прав людини» [17].

Ідея запровадження інституту конституційної скарги, яку ми цілком розділяємо і підтримуємо, безумовно, потребує внесення змін до Конституції та законів України.

Підсумовуючи, слід зазначити, що Конституційний Суд України займає особливе місце в конституційно-правовому механізмі захист прав і свобод людини і громадянина. Реалізація й ефективність цього забезпечуються існуючою системою державного захисту прав і свобод людини і громадянина, вершиною якого є діяльність конституційного правосуддя в особі його спеціального інституту — Конституційного Суду. Виходячи з завдань, мети і методів реалізації своєї діяльності суд виступає як орган, найважливішою функцією якого є захист прав і свобод людини і громадянина. В умовах становлення правової, соціальної держави права і волі людини і громадянина є в діяльності Конституційного Суду домінуючою цінністю, що визначає його сутність і призначення. Основні права і волі людини, що включають право на охорону життя і здоров'я, є невідчужуваними, належними йому від народження, тобто природними. Тому розвиток інституту Конституційного Суду зв'язаний з необхідністю твердження конституційного правосуддя, що виступає гарантом демократії, законності, захисту прав людини від сваволі, зловживань, масових порушень, у тому числі і скорочення обсягів прав, їхнього обмеження і позбавлення.

Ключові слова: Конституційний Суд України, судовий захист прав і свобод людини і громадянина, конституційно-правовий механізм і гарантії судового захисту прав і свобод громадян.

У статті розглядаються роль і місце Конституційного Суду України в механізмі судового захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні.

В статье рассматриваются роль и место Конституционного Суда Украины в механизме судебной защиты прав и свобод человека и гражданина в Украине.

The article examines the role and place of the Constitutional Court of Ukraine in the human rights and freedoms protection mechanism.

Література

1. Євграфов П. Захист прав і свобод є найважливішим обов'язком держави перед людиною // Вісник Конституційного Суду України. — 2001. — № 4. — С. 102.
2. Тацій В. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини — головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави // Вісник Академії правових наук України. — Х., 2000. — № 4. — С. 3–18.
3. Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 6. — С. 189.
4. Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях Конституційного Суду України / А. С. Головін. — К. : Логос, 2011. — 307 с. ; Кампо В. Європейська конвенція 1950 року та проблеми захисту прав громадян у діяльності Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4–5. — С. 104–113; Ківалов С. В. Захист Конституційним Судом України прав і свобод людини і громадянина: можливості та проблеми // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.) [та ін.]. — О. : Юрид. л-ра, 2011. — Вип. 61 / відп. за вип. В. М. Дрв'омін. — С. 7–16 ; Крусян А. Р. Роль конституційної юстиції у системі сучасного українського конституціоналізму // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 3. — С. 77–88 ; Тацій В. Правозахисний напрям інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4–5. — С. 32–41 ; Ткачук П. Питання доступу громадян до конституційного правосуддя в Україні // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4–5. — С. 74–81 ; Шевчук С. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини

- ни та конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4-5. — С. 122-130.
5. Ківалов С. В. Захист Конституційним Судом України прав та свобод людини і громадянина: можливості та проблеми // Актуальні проблеми держави і права. — 2011. — Вип. 61. — С. 7.
6. Тодика Ю. М. Конституційний Суд України в прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян / Ю. М. Тодика, О. В. Марцеляк. — Х. : Лібра, 1998. — 256 с.
7. Тихий В. Захист конституційних прав і свобод Конституційним Судом України за зверненням фізичних та юридичних осіб // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 2. — С. 67-71.
8. Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина при здійсненні правосуддя в рішеннях Конституційного Суду України / А. С. Головін. — К. : Логос, 2011. — 307 с.
9. Ківалов С. В. — Вказ. пр. — С. 8.
10. Інформація з офіційного сайту Конституційного Суду України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.con.gov.ua/uk/publish/article/153633>.
11. Ківалов С. В. — Вказ. пр. — С. 8-9.
12. Шевчук П. Л. Реалізація судового захисту виборчих прав у Законі України «Про вибори народних депутатів України» // Вісник Верховного Суду України. — 2002. — № 2. — С. 36.
13. Рішення Конституційного Суду України від 29.12.1999 р. // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 1. — С. 19.
14. Там само. — С. 16-21.
15. Рішення Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. — 2000. — № 2. — С. 7.
16. Рішення Конституційного Суду України // Вісник Конституційного Суду України. — 1999. — № 1. — С. 10.
17. Огляд міжнародної конференції «Захист прав людини органами конституційної юрисдикції: можливості і проблеми індивідуального доступу» (16 вересня 2011 року, м. Київ) / підготував О. Михайлюк // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 6. — С. 190.